Він вирвався на волю, наче птах із клітки — кострубатий, худий, із серцем, що завмирало од просторіні. Жодної хвилини не погодився лишатися у таборі, тільки-но ворота розчинилися навстіж і есесівці ’з караульної вишки забралися геть. Який п’янкий простір навкруги! Хай прокляті будуть слова — "гальт", "цурюк",[1] "тод"[2]! Набрати повітря повні легені й летіти. Вимахуйте, крила, співай, горлянко,— він вільний! Старий галльський півень 2 ще покаже, на що здатний.

Ці росіяни ділові хлопці. Вони наказали одімкнути табірний склад продуктів і звеліли ув’язненим хазяйнувати самим, їм ніколи, треба виходити до моря. Табір містився в ПомеранііЗ. Анрі-Жак подумав, що нічого довго розводитися з господарюванням, треба поспішати додому, злочинно перебути в неволі хоч одну ніч, коли перед тобою розчинено двері в світ. Він схопив тачку, до якої звик за три роки, жбурнув на неї сякі-такі манатки, додав продуктів, почепив маленький на дротині французький прапорець і під регіт та привітальний свист викотив за ворота.

— Стривай, хлопче,— кричали йому одні,— не наступи собі на бороду!

— Покинь тачку,— горлали другі,— не компрометуй Францію!

Анрі-Жак, тільки заглибившись у ліс, раптом відчув, що він вільний, що світ навкруги належить йому од вершечка кожної сосни до її коріння, що похмуре низьке небо просвічує блакиттю, що Франція жде його, і він мусить поспішати. "Перукар!" — загукав Анрі-Жак, із задоволенням чуючи свій голос. Він повісив рушника на галузку сосонки, нахилився й поглянув на себе в люстерко води, яка набігла в низину по моховитому спаду, видобув лезо безпечної бритви, котрим обслужив стількох товаришів у таборі, і наголо зняв бороду, лишивши вуса. Це був гарний іспит для нервів: наче з тебе живого луплять шкуру! З очей лились

сльози, кров струмила по щоках, Анрі-Жак чортихався й погукував: "Що ти робиш, пекельний майстре? Опам’ятайся, цирульнику, доки не пізно!"

Нарешті бороду скинено під ноги. Анрі-Жак із бородатого гнома перевернувся на бравого хлопця, трохи тендітного і малого на зріст, проте із значущим поглядом і чарівними чорними з сивиною вусами. Можна буде рушати в дальшу путь. Колесо тачки рипіло, мов у милій дитячій пісні, Анрі-Жак тримався за ручки й співав. Яка чудова річ — воля! Земляки в таборі радили йому почекати, набратися сили, рушати на батьківщину всім разом. Чорта з два, друзі, колектив гарна річ, та не тоді, коли гукає воля! "Діжон!4— співала тачка.— Коли розходиться світанковий туман! Діжон! Бургундці — хлопці одчайдушні, не обмина ніхто шинків!"

Його Бургундія, звичайно, була найкращим місцем у світі, його селянське життя варте було тих витрат, що їх господь бог зазнав, виліплюючи бургундця з глини, зволоженої добрим винцем. Земля скрізь потребує роботи, і його бургундська земля не становила винятку, швидше навпаки— вона вимагала праці подвійної. Родючі поля, виноградники, скільки надій, розчарувань зростало під вашим небом! То власник землі раптом підвищить розмір оренди, то кламсійська божа матір5 вчасно не прижене дощових хмар, то паризькі покупці присадять ціни на пристойний урожай. Гаразд, не варто хвилюватися, тільки б ото допастися до цієї самої бургундської земельки!

Казали ж хлопці, через яких опинився в таборі: "Стривай, Анрі-Жак, ось лишень бошів 6 проженемо! Вживемо заходів, щоб ти перестав платити оренду за землю, якої власник і в вічі не бачив, а прадід твого прадіда вже був на ній старожитцем. Не дрейф, Анрі-Жак, твоє здоров’я!" Анрі-Жак випивав,— чому не випити, коли пригощають,—" і справляв різні потрібні для хлопців діла. Він не був партизаном, ні. На жаль, йому забракло мозку, щоб піти до макі7 в гори. Він жив удома, платив податки маршалу Пе— тену8, допомагав справжнім французам, але не вберігся, попав на гачок. Для очистки фашистської совісті його запроторено до табору. V

Воля! Анрі-Жак жахливим голосом прогорлав "Марсельєзу" 9, вперше відчувши її якості, а не так, як співав раніше з обов’язку — в школі, на різних церемоніях, в армії. Німецький ліс із здивуванням прослухав його спів, навіть не вважаючи за потрібне допомагати своєю луною. Старенький темний берет хвацько тримався на бургундській лисіючій голові. Анрі-Жак витяг заповітну люлечку, зроблену з рідної глини, з вишневим цибушком, натоптав її ерзац-тютюном і з насолодою закурив у стані повного сп’яніння від волі.

К чорту війну! Він не має цікавитися різним брудом. Слава богові й бургундським святим, казанчик на його шиї ще варить! Хлопці в таборі щось там пропагували, але він твердо знав, що доки війна не захоплює його думок, вона не існує зовсім. К дияволу оту солідарність,— дай їм тільки палець, а руку самі схоплять! Ні, жартуєш, він прожив непогане життя, хай хто-небудь скаже, що він прочитав хоч одну газету зайву,— од того шматка паперу всі війни й походять! Він — французький селянин, не адвокат і не робітник, нічого йому пхати носа до політики, нехай цим займаються інші, котрі мають охоту й хист.

Так, так, він у таборі потрапив до путньої компанії: адвокат-католик, парочка соціалістів, двоє комуністів, ще якісь політики. Для одного дерев’яного курника аж занадто. І кожне хотіло перетягти його в свою віру. От уже невгамовна людська натура,— навкруги колючий дріт, півсотні бошів з вівчарками, кулемети, домашній крематорій, а вони споряться між собою й ділять шкуру невбитого ведмедя. Анрі-Жак займав койку на третьому ярусі, тут застоювалось важке повітря під стелею, проте було тепліше й не сипалась в очі солом’яна потерть з верхньої койки, як це було на першому й другому, можна почувати себе понад усіма. Через борт од нього спав росіянин,— так, так, най— справжнісінький сов’єт, тільки він жив у Франції й потрапив до табору як француз.

Певно, що він не був комуністом. Анрі-Жак не помічав, щоб двоє комуністів його загородки поводилися з ним, як із партійцем. Та він вищий і репрезентував країну, ім’я якої само по собі звучало, як

комунізм. Мсьє Ніко (його справжнє ім’я ніхто не міг вимовити) був статечна літня людина, здається, він вважався художником чи якимсь там скульптором, вічно ліпив із усякої погані смішні фігурки. Анрі-Жак попросив його зробити по знайомству невеличку кламсійську мадонну, щоб було перед ким проклинати бошів. Мсьє Ніко здорово зліпив святу діву й при цьому не знущався з Анрі-Жака, як решта хлопців, а журно говорив про Бургундію. "Заспівайте ще про Діжон,— просив він Анрі-Жака,— я як бачу світанковий туман і шиночок, до якого забіг погрітися бургундець..."

Ліс навкруги белькотів, мов сплячий німець, запах був бошівський, вогкий якийсь і несмачний; Анрі-Жак ішов, і йому здавалося, що збоку любо глянути на його хвацьку ходу, набакирений берет, послухати його нахабні співи. Але збоку він виглядав як невеличкий вимучений хлопчик з вусами, що через силу котив тачку, і кволий його голос вже не сягав навіть найближчих кущів понад дорогою. Більш уважне око спостерегло б і його набряклі щоки та інші яскраві ознаки дистрофії.

Добре, чорт візьми, пірнути в свободу! І ні душі навкруг. Ці молодчаги росіяни не дуже панькаються з гітлерівською імперією,—так дали, що женуть, мов зайця. Ну, нехай начувається, проклятий бош! Так тому й бути, Анрі-Жак не порахується з часом,—одне яке-небудь заваляще місто він візьме персонально на себе: витягне за комір їхніх пожежників і накаже палити все дощенту. А сам стане осторонь, спокійно запалить люльку...

Тим часом, проте, майбутній баламут німецького спокою та грізний месник за поруйновані радянські міста через силу пересував ноги, а тачка здавалась йому за віз, за вагон, за гору. Стоп! Пікнік на німецькій природі! Анрі-Жак енергійно, так йому здалося, підвернув до стовпа з дороговказом і почав поратися з обідом. Декілька разів він, сидячи, засинав, вогонь гаснув, він мусив був ще й ще видмухувати його з вугілля, що заледве тліло. Настав вечір. З-під кожної сосни поповз туман, низько розстелився по землі. Анрі-Жак страшенно закашлявся,

став бігати навкруги вогнища, щоб зігрітися, і це була одна з найдовших ночей у його житті.

Та він не здався. Чи не сподіваєтесь ви, пане лісе, що він сюди прикотив лише для того, щоб здохнути під вашими паршивими деревами? Нащо ж тоді ви пхаєте йому в легені стільки туману й не даєте спокійно поспати? Анрі— Жаку нічого не варто просто спалити вас до пня, щоб погрітися, як належить доброму християнину. Ага, дійшло?

Тепер ви зволите обвівати людину гарячою парою, але це теж не метод! Анрі-Жак страждав до ранку й стрів день на ногах тільки завдяки своєму бургундському темпераменту.

Тачку він кинув. Певніше, він спалив її вночі, коли йому здавалося, що не доживе до відплати за Сталінград. Він пішов із ранцем на спині, над ранцем стирчав той самий прапорець, з яким вийшов із табору. Без тачки йти було легше, та Анрі-Жаку більш хотілося лежати, ніж ото без кінця-краю переставляти ноги й тримати рівновагу поміж якихось невідомих сил, що так і силкувалися потрутити його додолу. Ось його наздогнав і пішов поруч мсьє Ніко. Пардон, друзі, ми ж із вами поховали мсьє Ніко коло табору? Навіщо тоді оці жарти? Тільки через те, що я не почекав, доки ви зберетеся й наважитесь розлучитися з проклятим табором? Недобре так жартувати з французом тільки через те, що він безпартійний селянин!

Радянська регулювальниця, яка стояла на досить безлюдному, як на той час, перехресті доріг, помітила Анрі— Жака, ледве той вийшов з лісу дорогою, котрою й самі німці користувалися рідко. Катя Шубіна багато чого перебачила в цій закордонній стороні, бачила біженців, полонених, невільників, була примітлива і вірно реагувала на все. Анрі-Жак підійшов до неї, як належить представникові суверенної держави, за три кроки став струнко і віддав честь скромному червоному прапорцеві, який тримала Катя. Шубіна з посмішкою відповіла й негайно ж мусила була підхопити підломлене тіло громадянина Франції й обережно посадовити просто на землю коло шлагбаума.

— От нещастя,— сказала Катя, давши ковтнути Анрі— Жаку крапельку російської горілки,— і де вони беруться на мою голову, оці зголоднілі індуси!

Анрі-Жак із вдячністю обмацав язиком середину рота, щоб уповні насолодитися неземним букетом російського напою, який уперше потрапив до його горлянки.

— Рус б’єн [3], — прошепотів він,— сов’єт карош, вів ля Франс [4], спасіба Красна Армія,— і це були майже всі російські слова, засвоєні ним від мсьє Ніко.

— Ладно,— відповіла Катя Шубіна,— коли ти француз, тоді в нас буде інша мова. Он там, бачиш, стоїть ферма. Катай туди й одержуй повний відпочинок. Скажеш там київській Христі, щоб усе було в порядку, як в інтуристі, ферштейн? ***

Та Анрі-Жаку не до того було, щоб розуміти. Довелось солдатові, який стовбичив коло Каті в надії на попутну машину, одвести представника союзної Франції на ферму, і солдат більше ніс Анрі-Жака, аніж вів. Христі не було, вона вибралася на поле, як з’ясував солдатові слов’янин невідомої національності, який качав з колодязя воду. Солдат примостив Анрі-Жака на ослінчику, що стояв посеред двору, і хутко помчав до регулювальниці, звідки йому почулися сигнали автомашини. Слов’янин за своїм ділом не помічав і не турбував Анрі-Жака, за що й дістав гарну нагінку від Христі, яка прибула на велосипеді з поля й встигла вже побачитись по дорозі з регулювальницею Катею.

— Ой лишенько,— заволала Христя до Анрі-Жака й сплеснула руками,— та воно ж умре отут серед двору!

Анрі-Жак розумів, що нещастя підкосило його на самому початку вільного життя, та стан не здавався йому таким трагічним, щоб варто

було через нього впадати в розпач, він зробив спробу посміхнутися до Христі й підкрутити лівого вуса:

— Мадам, прошу вас не пом’яти мого національного прапора на ранцеві…

— Диви, ще й сміється? — здивувалася Христя, і її дужі руки так заметляли навкруги Анрі-Жака, що він одразу відчув себе немовлям, сповинутим кількома повивачами. Варто б було йому розуміти чужу мову, бо Христя протягом двох хвилин виклала свої думки з приводу фізичного стану Анрі-Жака, висловила кілька міцних побажань табірним есесівцям, а також рідним, знайомим і просто співвітчизникам отих есесівців, потужила, що й вона колишня невільниця, треба допомагати одне одному, хоч би ти й був французом з походження…

Слов’янинові, якого Христя звала просто Грицьком, не дослухаючись до справжнього звучання його імені, було доручено вибанити Анрі-Жака. Тим часом Христя здоїла корову, дала корму коням, загнала на ніч курей, внесла води, розпалила плиту й підійшла до Анрі-Жака тоді, коли той уже лежав за завіскою чистий та умиротворений в білизні колишнього Христиного хазяїна-бауера, а Грицько сидів коло нього мовчки, слухав теревені Анрі-Жака, зрідка прохоплювався слівцем. Він замолоду їздив до Франції на заробітки й тепер був для Анрі-Жака майже голосом батьківщини. Потім Грицько розповів французу про Христю.

Сили небесні, богоматір кламсійська,— та це ж його поля ягода, ця некрасива дівчина не першої вже молодості, звикла працювати на землі, завезена в неволю до німецького бауера! Якого ж біса вона стовбичить отут на цій смердючій фермі, коли її військо штурмує Берлін? Чи ж не доцільніше підпалити ферму, як це робили на її батьківщині гітлерівці з мільйонами ферм, і забратися звідси геть? Вже ж він не буде Анрі-Жаком, коли не з’ясує цій нещасній всі її права й обов’язки — ось нехай тільки трохи одужає!

— Як тебе звати? — запитала Христя.— Ферштейн?

— Апрі-Жак,— відповів запитуваний і підморгнув Христі,— сов’єт карош!

— Харош то харош,— розсердилася дівчина,— тільки ти, Андрійчак, будь ласка, без хахоньків, тримайся за цей світ обома руками!

Христя принесла хворому склянку гарячого молока, на чверть долиту розтопленим смальцем’, і примусила його в своїй присутності випити. Стали збиратися гості на фермі: прийшла, змінившися, Катя Шубіна, заїхала воєнторгів— ська тритонка, завітали з сусідніх ферм ще дівчата, недавні невільниці, і Анрі-Жак провів пречудовий вечір. Завіску відсунули, похмурий будинок ще ніколи не чув стільки сміху. Христя почастувала всіх справжніми варениками з сиром та сметаною, потім запропонувала компот із сушні і на закуску витягла привезену з дому гітару, організувала невеликий хор, якому Анрі-Жак пригравав на заповітній своїй окарині, нашвидку прилаштовуючись до незнайомих мелодій.

Покотилося у бургундця розкішне життя. Пригріло сонечко, а це така річ, що мертвого витягне на повітря, розпуклася по бошівській країні весна, запахла земля, Анрі— Жак став чхати од задоволення й нетерпіння: пора рушати в путь. Але війна ще тривала, відбувався останній штурм, хоч-не-хоч доводилось чекати.

Він був так само худий і кострубатий, одежа бауера висіла на ньому як мішок, та хода набувала звичної для нього непокори й нетерплячки, руки — моці, горлянка — співу. Він непомітно втягся до робіт по фермі, наладнав плуга, просушив зерно для сівби, дбав про чистоту подвір’я і навіть поліз якось лагодити німецький дах, звідки його з ганьбою й зігнала Христя.

— Диви, Андрійчак,— наставила його дівчина,— у тебе ще рабська психологія! На лиху годину тобі здалася оця німецька хата?!

Анрі-Жак чудувався, поганяючи коней у плузі, за яким упевнено йшла Христя,— нащо ж їй в такому випадку стирчати тут, нащо орати, сіяти, годувати корів і коней, пильнувати ворожу ферму, яка ще так недавно була їй за каторгу? 1’рицько вже з’ясував йому, як утік од росіян Христин господар з усією ріднею, а за ним і населення декількох дворів хутірка; як стара мати хазяїна хотіла отруїти

Христю, а коли це не вийшло, намірялася замкнути до повітки й спалити; як бауер не встиг повбивати скотину й навіть зібратися до пуття, вискочив на підводу й полетів без тями; як стара німкеня випила отрути, коли син її покинув і вона вздріла Христю перед червоним автоматником із хлібом-сіллю в руках.

Христя крокувала борозною за плугом і реготала, уявляючи собі здивовані обличчя односельчан, коли вона їм розповість, як хазяйнувала без німців, без бауера, за допомогою якихось французів. Голосний Христин сміх падав у борозну, як посівний матеріал, і негайно ж приорювався, а Анрі-Жак, не розібравши, що воно й до чого, відповідав їй тим же, і це в нього більше скидалось на кашель та воронячий кряк.

Гарна дівка, чорти б забрали всіх її ворогів! Анрі-Жак почував, як під плетеною бошівською жилеткою в нього солодко щось завмирає в лівому боці грудей. Німецьке небо здавалося більш блакитним, ніж до цього, весна нагадувала про себе настирливо й голосно, жайворонок дзюркотів над головою, і Анрі-Жак раптом побачив біля межі ледве помітну весняну квітку. Він облишив коней, нахилився до боязкого вісника власного серця, зірвав і тут же подарував Христі. Дівчина поглянула на квітку й одразу стала витирати сльози, згадавши рідні поля, і весну вдома, і не— передавано солодкий рідний дух землі.

Ні, такої другої чепурухи не знайдеш: од неї лине енергія й кмітливість, наче вона все життя керувала фермою, порядкувала чималим господарством. Та таку дівчину привезти до Бургундії,— вона миттю стягне купу добра на землі, яку обіцяли хлопці з макі. Марно мовчазний Грицько з’ясовував бургундцеві, що Христя нізащо не проміняє колгосп на Францію, Анрі-Жак сердився, гримав на слов’янина й наступав на нього, мов бойовий півень. Хто одмовиться од пристойного шматка власної бургундської землі, хто?!

Христя серйозно вислухала Анрі-Жака й тільки поблажливо посміхнулась. Вона зрозуміла б, може, заговори цей Андрійчак про кохання, про неможливість жити без неї,— як солодко було б це почути,— і тоді, чим серце не жартує, вона б подумала. Цілком зрозуміло, що ні до якої Франції не поїхала б, про це не могло бути й мови, але хто б їй завадив запросити з собою Анрі-Жака? Та ба, про любов він не сказав уголос, а без цього нащо їй слухати?

Розповісти йому про колгосп? Анрі-Жак довіку буде потім згадувати цей німецький дім, важкий і незатишний, велику кімнату на нижньому поверсі, палаюче обличчя дівчини і її мову, бідними французькими словами переказану

людиною на ймення Грицько. І така чарівливість линула од Христі, такі гарячі почуття надихали її слова, що Анрі— Жак відчув раптом заздрість до Грицька і навіть біль неминучої розлуки.

— Скажи їй, друже,— вимовив нарешті закоханий,— делікатними словами натякни, що не можу ж я через тебе переказувати своє почуття, і я заздрю тобі, і навіть заздрю теляті, хоч язик теляті теж без користі, як і мені, але воно хоч руки її лиже...

Зрештою Анрі-Жак так занепав, що майже розгубив свій бургундський гумор та насмішкуватий свист: ходив слідком за Христею й повторював нічим не замасковані слова кохання. Було вже пізно, мить

загублена. Дівчина аж розквітла од його слів, як і кожна на її місці, але од теми ухилялася, розповідаючи Анрі-Жаку, скільки землі у них в колгоспі, яка була ферма, хто одержав ордени за високий урожай, чия ланка найдовше тримала в себе прапор змагання. Вона призналася Анрі-Жаку, що в неї самої є медаль за трудову доблесть, а у її матері — медаль учасника Всесоюзної сільгоспвиставки 10.

Все дужче й дужче натискала весна, кущі квітли, поля дружно зеленіли, наче все, до чого доторкалася Христина рука, мусило співати від щастя, від припливу життя. Анрі— Жак задумливо підкручував молодецькі вуса й почував себе хлопчаком, до якого ніхто не вийшов на побачення. Від'їхав слов'янин Грицько, обірвавши цим останню можливість більш-менш широкої бесіди з Христею. Прибув якийсь затурканий німець з дружиною й чотирма дітьми,— їм німецький комітет наказав займати ферму. Німець теж одсидів кілька років по таборах, за звичкою ходив нечутно, мов привид. Анрі-Жак і далі товкся на фермі, почуваючи себе нікчемною ганчіркою.

Нарешті прийшла й Христина черга. Комендант надав у її розпорядження машину, вона забрала всіх своїх дівчат, якими командувала на німецьких хуторах, з'явилися подарунки, надіслані від того ж коменданта, який розумів, що з каторги людина повинна повернутися в повному порядку. Анрі-Жак стояв за воротями в своєму беретику, з люлькою в зубах і робив вигляд, що цікавиться хмаркою на далекому небі. Христя попрощалася з ним, а потім, керована добрим серцем, і поцілувала. Сіла в кузов машини, махнула ручкою, і ось Анрі-Жак знову сам на дорозі, прапорець Франції сумно в'ється на його ранці, під прапорцем почеплено червоного банта з Христиної стрічки, а нова регулювальниця, що стоїть на місці Каті Шубіної, маше йому в напрямку його Бургундії.

Ось так стрівся Анрі-Жак із дужим почуттям і поніс його з собою неподіленим, розуміючи, як йому повинні всі заздрити і його ж жаліти. Німецька земля була повна весни, галявинки манили на спочинок, струмки співали щось зовсім не німецьке. Анрі-Жак нічого не помічав, бо

тільки в рухові знаходив відраду. Траплялося, його підвозили радянські вантажні машини, коменданти селищ годували й співчутливо ляскали по плечах, повертаючи документа про перебування в таборі. Німці були боязко запобігливі, і Анрі-Жак іноді не відмовляв собі в задоволенні проходити повз них, задьористо награючи на окарині "Марсельєзу".

Мсьє Ніко не раз розповідав свого часу про душу радянської людини, тепер він сам стрічав цих людей в ролі переможців — і Анрі-Жак схилився перед їхньою скромністю. Якось, уже за Лейпцігом, його наздогнав на дамському велосипеді радянський солдат. Зійшовши з машини, він пішов поруч, ведучи велосипеда за руль. Що йому було потрібно — Анрі-Жак так і не дізнався. Солдат ішов мовчки, поглядаючи на французький прапорець, почастував чудесним тютюном, схожим на тирсу, але лютої моці. У, добрий смак! По-селянському помовчали; крокуючи по крайці автостради, солдат сказав, що до Франції ще дуже далеко. Анрі-Жак повів мерзлякувато плечем, але не забув підкрутити лівого вуса. Мовляв, чого нам хвилюватися, хіба батьківщина може бути далеко? Потім солдат зупинив військову машину, потиснув Анрі-Жаку руку й поїхав, сказавши на прощання:

— Володій двома колесами! Коти просто на Париж!

Анрі-Жак зостався на дорозі з велосипедом у руках, і, на свій сором, не відчував незручності,— так приємно й красиво це було зроблено. Він негайно обдивився подарунок, велосипед йому дуже сподобався. Можна було мчати як вітер по цій неприємній країні. Радянський солдат правильно вирішив, що й Анрі-Жак мусить відчути перемогу хоч би в способі пересування. В одній перукарні, куди Анрі-Жак зайшов, щоб навести красу, перукар запропонував йому свого велосипеда в обмін на дамський. Бачите, у нього дружина — аматорка велосипеда, чому й ні, за таку машину не шкода й доплатити, коли пан француз погодиться. Пан француз розгнівався й сказав перукареві, щоб заткнувся негайно ж, бо його машина — подарунок і не має ціни.

В останній комендатурі його одвели до їдальні, нагодували й видали продуктів на дорогу,— у відомості Анрі-

Жак розписався повним ім’ям, назвою села й департамент ту, а також знайшов за потрібне дописати слова подяки. Ilри цьому він так змокрів, що змушений був випити додатковий кухоль пива. Так чи інакше, він, попрощавшіїся з радянською зоною окупації Німеччини, попростував в американську — до кордонів Баварії, звідки недалеко вже до Рейну, а там і Франції, до рідних місць.

Біля радянського шлагбаума стояв вартовий, він подзвонив у караулку, з’явився офіцер. Документ Анрі-Жака стільки мав дописок, підписів, печаток, наче власник його йшов з петицією до самого президента. Було зазначено, скільки й де він одержував постачання, де проходив санобробку, в якому місці ночував. Дехто з перших його благодійників просив нисьмовно всіх подальших виявити до нього увагу й погодувати: "бо цей француз гордий, він сам не попросить!" Були жартівливі побажання щасливої дороги й просто написи, зроблені шоферами попутних машин, до яких Анрі-Жак звертався по візу: "Давай, камрад, жми на Францію! Заперечень нема!"

Радянський офіцер уважно перечитав цей увесь оброслий додатками паспорт і, розуміючи, яка перед ним людина, записав до контрольної книги й відпустив. Анрі-Жак віддав честь радянській стороні, прощаючись з нею, і пройшов пішки півкілометра до американської застави. Він не сідав на велосипеда, бо вважав цей шматок путі дуже важливим місцем, де треба було зосередитися: в якій мірі союзники походили один на одного. Чортовиння,— простій людині ніхто не підкаже... Побіля американського шлагбаума вартового не було. Анрі-Жак зупинився і став терпляче чекати. Ті ж німецькі сосни похитували головами, іржаво-коричнева земля одгонила вогкістю, по свіжій траві валялися банки з-під консервів. Минула година, та Аирі— Жак не смів без дозволу переступити на той бік шлагбаума. Нарешті від соснового новенького домика почувся свисток, яким кличуть собак. Анрі-Жак оглянувся,— кликали його. На порозі караулки стояв

американський солдат у касці, зеленкуватій блузі й довгих штанях, заправлених в жовті черевики. Анрі-Жак підійшов, чітко віддав честь йому й простяг багатостраднцького документа, геть списаного французькими, німецькими й російськими словами. Солдат шарпнув документ, обдивився з усіх боків, як щось брудне й таке, що зовсім не вимагає прочитання. Після цього зареготав, мазнув Анрі-Жака документом по обличчю й з новим завзяттям став жувати свою гумку.

Анрі-Жак розумів, що це був солдатський жарт, проте його вуса, розкошлані чужою рукою, заворушилися, мов у роздратованого тигра. Диявол йому в печінки, проклятому янкі,— він не сміє ображати громадянина Франції! Але солдат був напідпитку, знов мазнув Анрі-Жака по вусах і заіржав, а коли той, загубивши тяму, поліз битися, схопив його в оберемок і потяг досередини. Там силоміць посадовив на лавку, став щось оповідати дружкам і реготати знову. Лише в концтаборі Анрі-Жак почував таку безпорадність. Солдати обшукали Анрі-Жака досить вправно і знайшли в нього окарину. Це додало їм веселощів. З’явилися на столі консервні бляшанки з пивом, всі випили, потім Анрі-Жак мусив був у парі з похмурим американцем, який фальшивив на губній гармошці, приграваті невідомі мелодії. Його обрали за об’єкт розваги, як приблудне собаченя, кішку або підбитого птаха.

Вони обіймали Анрі-Жака, аж кістки йому лущали, і марно він намагався втовкмачити союзникам, що він не німець, а громадянин Франції,— вони негайно ж охрестили його жабником, стали кумкати й плигати по-жаб’ячому і заявили Анрі-Жаку, щоб він не дуже бундючився, бо Францію вже закрито, а інші нації чекають своєї черги — у них, американців, все йде по-діловому, о’кей!

Кінокрасуні, якими було щільно обліплено дерев’яні стіни караулки, почали вже підморгувати Анрі-Жаку, у нього крутилась від пива голова, боліли вуха од жахливого галасу аматорів співу, коли солдатам спало на думку пограти в футбол. Вони нап’яли Анрі-Жаку поверх його берета каску, дали в руки палицю й поставили замість себе на пост біля

шлагбаума, а самі побігли на сусідню галявину поганяти м’яча. Часом то один, то другий футболіст підбігав до Анрі-Жака й довго реготав, хапаючись за живіт, неначе перед ним стояв не пристойний француз, а й не знати яке чуперадло.

Примчав маленький джипро зветься у росіян вілісом, Анрі-Жак помітив його лише тоді, коли він прикро загальмував на повній швидкості позад нього, офіцер скочив на дорогу й став галасувати, мов недорізаний. Та бідний вартовий не добрав жодного словечка й тільки сумно мимрив, що він простує до Франції. Солдати поприбігали з галявинки й почули нову порцію лайки від офіцера, після чого джип обкрутився на місці й гайнув назад, і на задньому його сидінні товкся й підлітав вище од шофера худенький Анрі-Жак з порожнім ранцем та прапорцем на ньому, залишивши в караулці свої манатки, документи й дорогоцінний подарунок російського солдата — дамський велосипед.

Куди вони його везуть? Офіцер-бо зрозумів, що він француз, а не німець, повертається на батьківщину з концтабору, але від цього Анрі-Жаку не полегшало. Де ж воля, яка вела його по землі? Невже знову чуже свавілля? Душу Анрі-Жака то обпікало вогнем, то кидало в холод. Скільки можна мучити людину,— хотів запитати нещасний, та змушений був міцно зціпити зуби: джип підкидав його, наче щось неживе. Андрі-Жак ке дурно був бургундець,— навіть крізь зціплені зуби він співав, нехай американці не сподіваються, що він їм підкориться: "Діжон! Коли розходиться світанковий туман!"

Знову ж таки джип заскочив на повній швидкості в якісь ворота, біля яких Анрі-Жак помітив поліцая в німецькій синій уніформі, з пов’язкою на руці. Боже мій, це був табір знову! Миттю Анрі-Жака сфотографували, він прибрав пристойної пози й підкрутив вуса. Плівка зафіксувала його берет, рішучий ніс, довгополий бауерський піджак із підкасаними рукавами, лижвяні штани, заправлені в черевики армійського зразка, сумку з прапорцем на горбі. Гаразд, знімайте в профіль, будьте ви прокляті з вашими порядками! Невже Франція так підупала, що з її громадянами поводяться, мов із мазуриками?

— Сподіваюсь, мсьє не комуніст? — запитав реєстратор.

— К чорту ваші сподіванки,— ввічливо прогарчав Анрі— Жак,— з якої речі ви лізете до мене в душу?! Годі з мене проклятих бошів!

— Так і запишемо: селянин, співчуває де Голлю п…

— А де був де Голль, коли я сидів у концтаборі?!

— Він організовував рух Опору…

— Комуністи організовували рух Опору, коли хочете знати! Зрозуміло?

— Що ж, запишемо інакше: розпропагований комуністами…

— Ні, молодий чоловіче, не будемо дріб’язкові,— друкуйте на вашій машинці просто "комуніст"! Хай мені пробачать справжні комуністи, а я інакше не можу!

Так, цілком несподівано для самого себе, Анрі-Жак потрапив до категорії людей, яким саме перебування в таборі для переміщених осіб дуже ускладнялося. Коли Анрі— Жак відсидів належний час в санізоляторі, який дивним чином нагадував скоріше карцер, а потім відбув обробку допитами, його запхнули до бруднющого гуртожитку, і він дістав право блукати вздовж вулички поміж бараків. Кого там тільки ие було! Про деякі національності Анрі-Жак навіть не чув у себе вдома. Чому ж вони не поспішають до своїх? От вам і американці, та вони самі, як німці,— бач, тримають в неволі людей!

Але вже найближчого часу Анрі-Жак дещо зрозумів. До нього підійшов біля загальної вбиральні неамерика— нець в американській формі й почав товкти. Це сталося так несподівано, що Анрі-Жак навіть не боронився. Раптом він опинився долі і почув, як по ньому топчуться

підковані черевики. На його щастя хтось завадив бандитові і потім допоміг скаліченому дійти до койки, яку урочисто отіняв його французький з червоним бантом прапорець.

— Це що за тип? — поворушив спухлими губами Анрі— Жак.

—У себе на батьківщині він служив Гітдеру,— відповіли йому пошепки.

— Зрозуміло,— зітхнув Анрі-Жак, хоча насправді розібрався в цьому значно пізніше. Йому довелося перебувати в цій милій громаді цілий місяць, доки один випадковий відвідувач табору журналіст-француз не втрутився в його долю, а до того доводилось всіляко: його шкура скуштувала повного політичного гарту і ребра також. Але важко було упокорити такого дядька, як Анрі-Жак! Ось коли він пошкодував, що не підкований з теорії! Коли йому доведеться вступати до партії, то це було б як знахідка. Проте його дужий селянський голос не попускав жодній бестії, він навчився пізнавати їх, мов бур’ян серед ниви, і припікав, чим тільки міг. Наприклад, він полюбляв вечорами розповідати (з Христиних слів) про колгоспи, про осяйне майбутнє цього руху і ледве не призвів до різанини в таборі, коли думки поділилися, і його самого трохи не задушили…

Француз-журналіст звільнив його досить своєрідним чином. Напившись у барі з американським офіцером, француз обіграв офіцера в карти, а потім посадив американця на джип і вночі примусив поїхати з собою до табору, де нидів Анрі-Жак. Там офіцер розбудив цивільного начальника і п’яним голосом наказав йому з першими променями ранкового сонця відчинити табірні ворота для друга його французького брата по чарці.

Отже, наступного дня Анрі-Жак знову був на волі: з американським офіцером жарти погані, навіть коли він буч напідпитку. Начальник табору виставив полоненика за ворота разом з папірцем, добутим

журналістом для земляка, в якому Анрі-Жаку дозволялося мандрувати аж до самої Франції без перешкод. Знову на плечах бургундця був його похідний ранець, увінчаний тим же самим прапорцем. В таборі боялися співчувати, проте на дорогу невідомі особи постачили його скромною їжею. Коли Анрі-Жак відійшов од табору й наблизився до невеличкого міста, до нього озвалась людина, в якій він пізнав співтабірника.

— На хвилину зайдемо кудись,— сказав він по-французькому,— я мушу вас застерегти…

Вони вийшли за ограду,— Анрі-Жак знав, з ким має справу. Там його було повідомлено, що він як комуніст добре вдіє, коли затримається в місті і вислизне з нього в темряві. Бо оті люди, з якими він сперечався про колгоспи, вирішили його перестріти. Анрі-Жак обурився й став голосно доводити, що він не прем’єр-міністр, який повинен боятися замахів! Диявол їм у душу, нехай підстерігають, що він такого зробив, скажіть на милість! Та хоч би й справді він був комуністом, хіба через це треба вбивати? Бач аж де одгикуються колгоспи!

І ось Анрі-Жак наблизився до ліска. Ніде ні душі. Він почував, наче його щось смоктало за серце, нащо-таки по-дурному лізти в яму? А що як їм справді потрібне його життя? Раптом вони з’являться з-за отієї соснини, як і повідомляв застережник? Так і є. Із-за сосен йому назустріч вийшло двоє, він ие повірив власним очам. Вони почекали його на дорозі.

— Гей, дай закурити,— сказав один із них. Другий поглянув на дорогу—праворуч, ліворуч, хотів зайти ззаду. Анрі-Жак відскочив, щоб обоє були перед очима. Цих типів він знав, їх мали перекинути самольотами на Карпати, до сов’єт,— про це в таборі говорили досвідчені люди. Це Сули терористи, для них убити людину — звична справа. Та нащо він їм? Грошей у нього немає. Він чув, як їх називали.

— Мсьє,— мовив Анрі-Жак,— я зрозумів ваші готування, але нащо вам моє життя? Ви ж не воюєте з Францією?

— Злидні тебе знають, що ти мимриш,— сказав перший бандит.

— Наша справа десята,— мирно додав другий,— коли ти комуніст, та ще й за колгоспи…

Анрі-Жакові блиснула чітка думка, що він дістане ножа в горлянку найближчої хвилини. Він поворухнувся тікати, але відчув, що його вже міцно тримають за руки. "От дурний випадок,— подумав Анрі-Жак,— я навіть не можу їм нічого сказати…" І він відчув, що не має права н іти з життя, як без’язика тварина, він говоритиме, він повинен стати над убивцями. Умить промайнуло перед ним життя в концтаборі, бесіди комуністів, зворушливі розповіді мсьє Ніко про свою вітчизну, Червону Армію… …

— Ура! — вигукнув Анрі-Жак гордо й натхненно.— Сов’єт карош! Вів ля Франс!

Бандити оторопіли на цілу хвилину, і ця хвилина врятувала Анрі-Жаку життя: поруч загальмувала вантажна машина-п’ятитонка так, що з гальмів пішов дим. Лискуче, усміхнене чорне обличчя з товстими губами виглянуло з кабіни.

— Камрад,— сказав негр по-французькому,— я бачу прапор Франції, ти мене розумієш? Стрибай в кузов, подарую тобі сто миль!

— Маленький момент, камрад негр,— відповів Анрі— Жак, анітрохи не здивований, неначе так і повинно було трапитися,— я мрію повернути один політичний боржок…

Він одважив занімілим бандитам, кожному по черзі, доброго ляпаса й сів до негра в кузов, обтрушуючи руки після доторку до брудного.

[1] Назад (цім.).— Ред.

[2] Смерть (нім).— Ред.

[3] Добре (франц.).— Рсд.

[4] Хай живе Франція (франц.).— Ред.

1 Е с е с і в ц і — від СС (нім. "охоронні загони") — особовий склад терористичної організації німецьких фашистів, одна з — головних підпор фашистського режиму. У складі СС — частини "Мертва голова" (для охорони концтаборів та розправи з в'язнями), війська СС, служба безпеки СД (головний орган розвідки і контррозвідки). СС була головним провідником масового терору в Німеччині і на окупованих територіях. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі засудив.СС як злочинну організацію.

2 Галльський півень — алегорична назва француза. Нинішню територію Франції (а також Бельгії та Північної Італії) стародавні римляни називали Галлією—країною "півнів". Існує версія, що кельти, які населяли цю територію, мали вогненно-руді чуби, схожі на півнячі гребені. Під час Великої французької революції 1789—1793 рр. півень став емблемою на монетах.

3 Померанія — до 1945 р. прусська провінція на побережжі Балтійського моря з головним містом Штеттін (тепер Щецін, адміністративний центр Щецінського воєводства Польської Народної Республіки).

4 Діжон — головне місто Бургундії, історичної області на сході Франції; центр виробництва бургундських вин.

6 ...кламсійська божа матір...— від назви міста Кламсі (Бургундія), де знаходиться храм богоматері. В цьому місті народився Ромен Роллаи

(1866—1944). Ю. Яновський, створюючи образ Анрі-Жака, взяв деякі риси від національного характеру Кола Брюньйона, героя однойменного роману видатного французького письменника.

6 Б о ш і — прозвище німців у європейських народів.

7 Макі — французькі партизани, учасники руху Опору 1940 — 1944 рр. проти німецько-фашистських окупантів. Назва походить від вічнозеленого чагарника (маквісу), в заростях якого переховувалися партизани.

8 Петен Анрі Філіпп (1856—1951) —французький військовий і політичний діяч, маршал. З 1940 р.— прем'єр-міністр Франції. Відмовився від опору гітлерівським загарбникам, уклав з ними перемир'я; під час окупації країни очолював колабораціоністський режим. В 1945 р. засуджений до смертної кари, яку було замінено довічним ув'язненням.

9 "Марсельєза" — французька революційна пісня, державний гімн Франції. Слова і музика написані Руже де Лілем в 1792 р, З 14 липня 1975 р. гімн виконується в новій музичній редакції.

10 Всесоюзна сільгоспвиставка — показ досягнень сільськогосподарського виробництва і науки; працювала постійно в Москві в 1939—1941 і І954—1958 рр. У 1958 р. увійшла до складу Виставки досягнень народного господарства (ВДНГ).

11 Голль Шарль де (1890—1970) — французький політичний і державний діяч, генерал. Після капітуляції Франції перед фашистською Німеччиною в 1940 р. очолив у Лондоні комітет "Вільна Франція" (з 1942 р.— "Франція, що бореться"), який приєднався до антигітлерівської коаліції; був керівником Французького комітету національного визволення. В 1944 —січні 1946рр. і в 1958 р. займав пост прем'єр-міністра; в 1958—1969 рр,—президент Франції.